

A valóságról

Egy összecsapott válóper kapcsán

Ezt a válóperes aktát nem a szokásos kartonborítóban találtam, hanem egy félbehajtott papírlap oldalai közé helyezve. A papírlap eredetileg – mielőtt 1943-ban iratborítóvá vált volna – egy száz koronáról szóló államadóssági kötvény volt, melyet 1916-ban adtak ki. Az, hogy nem kartonborítóba került az ügy, azt is sugallhatja, hogy az irodában nem tartották igazán fontosnak. Persze azóta eltelt több mint egy fél évszázad. Nemcsak a valuta, hanem szinte minden értékmutató megváltozott; azok is, melyek a fontosságot vagy érdekességet mérik.

Eredetileg Ernáról és Milanról szóltak az iratok, most inkább arról, hogy hogyan is nézett ki a II. világháború alatt egy válóper. Az, hogy mit találunk rögzítve, attól is függ, hogy mikor olvassuk. Közben változik annak a helyzete is, ami nem lett rögzítve. 1943-ban nem lett volna nehéz megkérdezni valakit Kikindán, hogy a férj mit is csinál Kasselben. Ma már nem valószínű, hogy ezt valaki is tudná. Az sem biztos, hogy ennek Kasselben maradt volna valami nyoma. Nem tudni, hogy Milan túlélte-e a háború utolsó évét, s ha igen, alapított-e új családot, és ha igen, elmondta-e az utódoknak, hogy mit csinált a háború alatt (és az utódok megjegyezték-e). A cégnél, ahol dolgozott, benne lehetett valamilyen nyilvántartásban, hogy mit csinál (például gyári munkás volt-e vagy adminisztrátor), de kérdés, hogy a világháború pusztításai megkímélték-e a gyári iratokat. Vannak dolgok, melyek eltűnnek. És akár kartonborítóból, akár szerepet váltó papírlapok mögül szedem elő az iratokat, állandóan ott motoszkál a kérdés, hogy mi is a valóság. Vagy, hogy ezt valamivel pontosabban (és kevesebb melodrámaival) mondjam, vajon az-e a valóság, ami megtörtént, vagy aminek nyoma maradt.

A borítón belül csak néhány papírlap van. Elsőként a válókereset, aztán egy bírósági végzés, mellyel az apámat hivatalból kinevezik a távol levő

alperes ügyvédjének. Következik apám levele az ügyfelének, majd egy kis piros lap. Az Emberi Jogok Védelmének Ligája – Vajdasági Alosztályának nyilatkozata (mely azért került az iratcsomóba, mert a hátlapján feljegyzések vannak). Az utolsó két papírlap a szóbeli tárgyalást elrendelő végzés, és utána az ítélet. 1943 közepén indult az eljárás, 1946 szeptemberében született az ítélet. A válóper Hip Erna indítja (lehet, hogy Hipp volt a vezetékneve, de ez nem derül ki a cirill szövegből). El akar válni a férjétől, Milan Bakalićtól. Hip Ernát Ugorica Budišin kikindai ügyvédnö képviseli. (A Budišin család ismert jogászcsalád Kikindán).

A felperes által előadott tények eléggé egyszerűek, és nem szokatlannak a válóperek világában. A házasságot valamivel a háború kitörése előtt, 1940. december 26-án kötötték. Nem sokkal az esküvő után (1941. március 9-én) megszületik a kislányuk, Ksenija. A kereset szerint azonban a gyermekáldás sem biztosított szép házasságot. Hip Erna szerint a „házasság már kezdettől kezdve nem volt harmonikus”, Milan Bakalić egyre a kávéházakat járta, „szinte mindig részeg volt”, a kocsmákban elköltötte minden keresetét, feleségével és a lányával nem törődött, eltartásukhoz sem járult hozzá. Így szükség volt az asszony szüleinek a segítségére. Az egyik szülő Hip Júlia, aki patikusnő volt; a másik szülőről csak annyi derül ki az iratokból, hogy „Hip Júlia férje”. Mindkettőjüket tanúként is javasolja a válókereset, mint ahogyan Zora Pelva háziasszonyt is. A keresetből az is kiderül, hogy a házastársak 1943. március 15-e óta külön élnek, a férj Németországba költözött, Kassel városába, ahol a Henschel és Fia cégnél kapott munkát. Pontosítva van az is, hogy egy Balke nevű mesternél dolgozik, de az nem derül ki, hogy mit csinál. A felhozott válóok az akkor (1943-ban) Kikindán még érvényes 1894. évi magyar házassági törvény 80/a cikke, mely szerint kimondható a válás, ha a házastárs a „házastársi kötelességeket szándékos magaviselete által súlyosan megsérti”.

Ez egy kitaposott valóságtaglalaj. A házastársi kötelességek közé tartozik az is, hogy a házastárs foglalkozzon a családjával, és hozzájáruljon a felesége és lánya eltartásához. Milan azonban (Erna szerint) keresetét nem a családra, hanem itálra költötte. Egy zátonyra futott házasság után a felperes rendszerint nemcsak válni akar, és nemcsak azt kéri, hogy a bíróság az ő gondjaira bízva a gyermeküket, hanem azt is elvárja, hogy egy hivatalos szerv kimondja, kinek van igaza, ki volt a jó házastárs és ki nem. Valószínűleg Erna is ezt várta. Lehet, hogy igaza is volt, és mindenért Milan volt a hibás, de persze pontosabban látnánk a dolgokat, ha Milan is nyilatkozott volna. Milan azonban nem vett részt az eljárásban.

Egy válóper iratai a negyvenes évekből több olyan tényt és hangulat-környezetet villantanak elő, melyekre talán a szereplők sem emlékeznek

már (ha élnek). Sok a választ kereső kérdés is. Valóban, „szinte mindig részeg” volt Milan? Tett valamit Erna is, ami Milant kocsmákba irányította? Hogyan került Milan Németországba, és mit csinált ott? Több irat kapcsán többször igyekeztem utána nézni, hogy mi is történt. Volt egy-két eset, amikor találkoztam, vagy levelet váltottam valamelyik szereplő gyermekével vagy unokájával, és valamit meg is tudtam. A legtöbb esetben azonban nincs folytatás és nincs magyarázat. Közben rendszerint az is kiderült, hogy az iratokban szereplő bánáti családok ma már nem bánáti családok. Távozáskor az emlékek is szétszóródtak.

Más veszélyek is leselkednek az emlékekre. Van például olyan is, hogy emlékkisajátítás. 2010 májusában Srebrenicában tartottam egy előadást, és a beszélgetés során egy helyi egyetemista lány elpanaszolta, hogy annyi politikus, történész, diplomata, nemzetközi szervezet, civil szervezet vették már már abban, hogy elmondják, milyen bűnöket követtek el, és mi is történt Srebrenicán, hogy a túlélő helyi lakosság elvesztette tulajdonjogát az emlékei felett. „És közben – folytatta a srebrenicai egyetemista lány – állandóan jönnek a politikusok és emberi jogi aktivisták, hogy nézzenek minket, és mi állatkertbe zárva érezzük magunkat.”

A bánáti emlékek birtoklásáért nem ilyen nagy a tülekedés. A versengő változatok is ritkák. Mozaikkockák maradtak, melyekből néha valami összeáll. És így ismét belebotlok a kérdésbe, hogy az-e az emberi valóság, ami megtörtént, vagy csak az, ami rögzítésre is került papíron (mondjuk elektronikusan) vagy esetleg folytatódó emlékezetben.

Persze nem csak nekem jut ez eszembe. Valószínűleg a valóság ingtagsága mozgatta (és mozgatja) azokat a szenvedélyes jegyzőkönyvolvasókat is, akikkel sokszor találkoztam – és manapság is találkozom – az életben. Ők a teljes valóságot várják el a jegyzőkönyvektől. Azt, hogy minden megmaradjon. Különösen sok szenvedélyes jegyzőkönyvbúvárt láttam az öngazgatás fénykorában, melyet az értekezletek és jegyzőkönyvek páratlan gazdagsága jellemezett. Szép számban maradtak az öngazgatás után is. Gazdasági vállalatokban talán már kevésbé, mert itt az alkalmazottak többségében lankadt az a hit, hogy fontos személyesen is részt venni az alakuló valóságban. De továbbra is sok a szenvedélyes jegyzőkönyvolvasó az egyetemeken, írószövetségekben, vagy mondjuk egy tudományos akadémia társadalomtudományi osztályán. Látom, amint a napirend első pontjánál („a jegyzőkönyv elfogadása”) elmondja Cs. O. (vagy X. Y. vagy A. B.), hogy nem lehet elmenni amellett, hogy a jegyzőkönyvben azt rögzítették, hogy az ülések ezentúl minden hónap első keddjén 11 órakor lesznek megtartva, de kimaradt a jegyzőkönyvből, hogy ő (Cs. O. vagy X. Y.) ellenezte ezt a javaslatot, és szerdát javasolt. Így a jegyzőkönyv félrevezető,

mert azt sugallja, hogy egyhangú döntés született, márpedig nem így volt. A hangvétel drámai, a felszólalónak vörös a füle, a mondatok között vészjósító szünetek vannak. Aztán jön a másik jegyzőkönyvolvasó, aki azzal érvel, hogy „[n]em azt mondtad, hogy nem értesz egyet a javaslattal, hanem csak azt, hogy még egyszer fontolóra kellene venni...”. Tehát tulajdonképpen nem mulasztás, hogy a jegyzőkönyv nem rögzített különvéleményt. Ezután következnek az újabb érvek, újabb lendületek. Valaki még felveti, hogy helyesebb lenne nem azt mondani, hogy „tulajdonképpen nem mulasztás”, hanem azt, hogy „valójában nem mulasztás”.

Így elmúlik egy fél óra (vagy jóval több), és így vagy úgy el lesz fogadva a jegyzőkönyv. Ifjú öngigazgató koromban erre nem figyeltem fel, de most már pontosan látom, hogy rendszerint itt a dolgok vége. Többé soha senki nem nézi meg az így vagy úgy elfogadott jegyzőkönyvet. Nem része többé a valóságnak. Ami a következő ülésen is ott lehet még a jegyzőkönyvet elfogadó embercsoport körében, azok már csak indulatfoszlányok. Persze lehet, hogy mondjuk ötven év múlva egy unoka vagy egy kutató ismét olvasni kezdi a jegyzőkönyvet, s az ismét fontossá válhat. De vajon a valóságot rögzítette-e? Vajon erre az utókori helyzetre számítottak a lelkes jegyzőkönyvvitatók?

Az ember azt is mondhatná, hogy a szenvedélyes jegyzőkönyvolvasók tulajdonképpen (vagy valójában) költők. Képlékeny talajon mozognak. Érveiket, becsületeiket, hevületeiket egy olyan valósághoz kötik, mely fél órával később nincs már a képernyőn. A poéták sok mindent tudnak. Sigmund Freud elismeri, hogy a tudatalattit előbb vették észre a költők, mint ő. Az ihletett jegyzőkönyvolvasók érintenek tudatalatti valóságot is, de – ami ennél talán még költőibb – elsősorban egy eltűnő valóságra összpontosítanak, és sikerül azt lánggra lobbantaniuk, éppen amikor áthalad a feledés küszöbén.

Persze vannak különbségek is a költészet és a jegyzőkönyvpoézis között. Kosztolányi szerint a költő nem azért ír, hogy tanítómesterként megértesse, hanem hogy ő maga megértse az életet. A jegyzőkönyvolvasók mindent értenek, és ezt másokkal is meg akarják értetni.

Sajnos – és ez a szenvedélyes jegyzőkönyvpoézis balsorsát mutatja – ami jegyzőkönyvbe kerül, az nemcsak hogy mulandó, de nem is az, ami valójában történt. A javított jegyzőkönyvbe bekerülhet, hogy „Cs. O. a szavazás előtt egy másik megoldás mellett foglalt állást”, kijavításra kerülhet a „tulajdonképpen”. De sem jegyzőkönyvben, sem strófában nem lesz rögzítve a lényeg, azaz a vörös fül, a lendület, a többi résztvevő ritmikus ingadozása az értetlenség, ellenszenv és rokonszenv között. Kimarad a tulajdonképpeni alkotás. Az eljárási megszokások nem hagynak teret a valóságnak.

Erna és Milan válóperében egy teljesebb valóság is rögzítésre kerülhetett volna, ha a szóbeli tárgyaláson Milan is megjelenik, és az egymással szembeszegülő érveket és állításokat legépelte volna a jegyzőkönyvvezető. Milan azonban nem jött el. Közben befejeződött egy háború, mint ahogyan a fasiszmus is. Megkezdődtek a kommunizmus évei. A bíróság úgy láthatta, hogy fontosabb dolgok is vannak annál, hogy Milan mit is tett vagy nem tett.

A kötelező perbeli lépések azért nem maradtak el. Mivel Milan nem vett részt, hivatalból kellett számára ügyvédet kinevezni – így nyert szerepet az apám a perben, és ezért találtam rá az iratokra. Ezután a bíróság kötelezi a felperest, hogy a Vajdasági Hivatalos Lapban jelentessen meg egy hirdetést, melyben felhívja a Németországban ismeretlen helyen tartózkodó Milan Bakalićot, hogy 1946. július 22-én jelenjen meg a tárgyaláson. A hirdetés megjelent a hivatalos lapban, és ki lett ragasztva a becskerekai bíróság hirdetőtáblájára is. (Ha jól emlékszem, a hirdetőtábla a bejárattól jobbra volt, a lépcsők előtt.) Az apám egy levelet is írt Kassalbe, Bakalić utolsó ismert lakhelyére. E levélben összefoglalta, hogy mit állít a feleség, és kérte a férjet, hogy közölje az állításokkal kapcsolatos megjegyzéseit. Válasz nem érkezett. Vagy azért, mert rossz volt a cím, vagy azért, mert 1946 júniusában még nem volt megbízható a posta, vagy talán azért, mert Milan Bakalić megkapta ugyan a levelet, de úgy döntött, hogy nem foglalkozik tovább a korábbi életével.

Közben az 1946 áprilisában meghozott jugoszláv Házassági Törvény lesz mérvadó Kikindán. Ma valahogy úgy tűnik, hogy időtlen időkig maradt fenn az 1894-es Házassági Törvény (az egyetlen magyar törvény, mely Trianon után is érvényben maradt Bácskában és Bánátban). 1894 után jött 1896, a honfoglalás ezeréves évfordulója, majd egy másfél évtized, melyben sokan aranykort látnak, aztán az első világháború, aztán a két világháború közötti évtizedek, majd a második világháború. Szinte átláthatatlanul hosszú időszak. Viszont ha utána számolok, azt is látom, hogy 1894-től 1946-ig jóval kevesebb idő telt el, mint 1946-tól máig.

Az 1946-os jugoszláv házassági törvénynek több szakasza a háborús helyzetre volt szabva. Külön nevesített válóok, ha az egyik házastárs a másik házastárs fejével játszik (talán így valahogy fordítható a „radi o glavi”). Ennek egy alváltozata, ha a házastárs tudja, hogy egy harmadik személy (mondjuk megszálló katona) fenyegeti a férj vagy feleség életét, de nem próbálja megvédeni, és nem is szól neki. A becskerekai bíróság (átszervezés nyomán már becskerekai és nem kikindai hatáskörbe tartozott a válóper) egy nagyon egyszerű, szintén a háborús évek nyomán lefektetett megoldást választott. A 62. szakasz szerint válóok, ha a házastárs eltűnt és két év

óta nincs hír róla, vagy a háború alatt tűnt el, és eltelt már egy év „az el-lenségeskedés megszűnte óta”. Az ítéletet 1946 szeptemberében mondták ki. Az indoklás egyik mondatában ott áll, hogy Milan előbb önszántából ment el Németországba, majd visszajött, de a megszállók 1944. március 19-én (mely kemény nap volt, nemcsak Kikindán, de Magyarországon is) akarata ellenére visszavitték Németországba. Magyarázat, vagy bizonyíték nincs fűzve a mondathoz. Érdekes lenne megtudni, hogy mi is történhetett. Csak néhány hónap telhetett el a hazatérése után, mielőtt ismét Németországba vitték. Talán valami olyan iparban dolgozott, mely fontos volt a német haderők számára, és munkaerő hiányában vitték akarata ellenére vissza? Ez valószínű, mert a Henschel cég teherautókat és tankokat is gyártott. És utána mi lett Milannal? A bíróság számára eltűnt, mert nem válaszolt a felszólításra, pedig az megjelent a Vajdasági Hivatalos Lapban és a becskerekai bíróság hirdetőtábláján is (a bejárattól jobbra). Most már – 2015-ben – valószínűleg tényleg nem érhető el egy férj, aki 1940 karácsonykor kötött házasságot. Van még valaki, aki emlékszik, mi lett vele? Nem biztos. És most valóság-e még, ami vele történt?

A bíróság sietett, kissé összecsapta a dolgokat, és ebben segített a 62. szakasz. Az ítéletet 1946 szeptemberében hozták meg. Ekkor már eltelt két év azóta, hogy Milan Bakalić 1944 márciusában ismét Németországba került, és a háború befejezte óta is eltelt a törvénybe iktatott egy év. A bíróság nem foglalkozott azzal, hogy iszákos volt-e Milan, hogy elhanyagolta-e a családját, hogy mire költötte a pénzét. Eltelt az egy év is, a két év is, nem jelentkezett (tehát eltűnt), ki lehetett mondani a válást. Kseniját az anyjának ítélték, és azt is elrendelték, hogy Erna nem viselheti tovább a Bakalić vezetéknevét. Minden világos lett. Közben az induló válóper valóságvilága megszűnt. A házastárs/ellenfél nem a kikindai kocsmák közeli és érzékelhető világában volt már, hanem egy másik országban, mely a világháború nyomán inkább szimbólum lett, mint valóság. 1946-ban úgy tűnhetett, mintha nem is ugyanabban a korban létezett volna a háború utáni Németország és a frissen kommunista Jugoszlávia. Valahogy tárgytalanná is vált az a valóság, mely alig néhány éve válóperhez vezetett. A mozgástér is szabadabbá lett. Nem kellett már mérlegelni, bizonyítani. Elmúlt az idő. Kész. Nincs többé házasság. Néha nem akkor érnek meg döntések, ha tudjuk, hogy az emberek között mi is történt, hanem ha tudjuk, hogy már nem fontos, hogy mi is történt az emberek között.

Erna és Milan válópere a saját életükből indult, de az ítélet inkább csak egy frissen alakított általános képletet mutat. Ha a történelem látókörön kívülre sodorja az emberi kapcsolatok részleteit, akkor sok minden válik lehetségessé. Amikor a II. világháborúban Németország már egyre

inkább szenvedett is – és nemcsak okozott – veszteségeket, valóságbiztos menhelyek alakultak, melyek szerepet játszottak a házasságok világában is. Megjelentek például az „utólagos házasságkötések”. A *Harmadik Birodalom nyelve* című könyvében Victor Klemperer egy hirdetést idéz, mely a világháború alatt a *Völkischer Beobachter*-ben jelent meg: „*Tudtul adom utólagos házasságkötésemet az elesett Robert Haegele tizedes, fedélzeti rádiós mérnökhallgatóval, a Vaskereszt II. tulajdonosával.*”

Robert Haegele tizedes elesett, de amikor a szimbólumok nemcsak a napi események, kocsmázás vagy esetleg házasságtörés fölé, hanem élet és halál fölé is emelkednek, akkor már nem logikátlan, ha házastárs nélkül is megkötetik egy hűséget (és hazaszeretetet) zászlóra emelő házasság.

Most már csak egy papírlap maradt az iratcsomóból, melyről talán még írni lehetne: az Emberi Jogok Védelmének Ligája – Vajdasági Alosztály szórólapja. A válóperes aktába a véletlen sodorta, de a véletlenség sem időtálló. Idővel belesimul a környezetbe. Mint ahogyan gyakran a jövővények sem maradnak tartósan jövővények. A hozzáidomulást megkönnyíti, ha változik a környezet is, például, ha emlékké alakul a perirat. Persze marad a kérdés, hogy hogyan illeszem be a szórólapot ebbe a szövegbe. Talán az a legegyszerűbb, ha előbb leírom, hogy mi is áll benne. A megszólítás: „Tisztelt barátom” („Poštovani prijatelju”). Ezután kemény szavak következnek. Le van írva, hogy Jugoszláviában a börtönök tele vannak politikai elítéltekkel. A rabok sóhajai, kiáltásai, halálhörgései nem jutnak túl a börtönfalakon. A Stojadinović–Korošec-kormány brutális erőszakkal fojt el minden gondolatszabadságot és sajtószabadságot. (Ebből az is kiderül, hogy valamikor 1935 és 1939 között fogalmazódhatott meg a röpirat, mert ekkor volt hatalmon a Stojadinović–Korošec-kormány.) És ezután jön egy meghökkenítő mondat, mely nehezen illeszthető emberi jogi retorikába: „*Miután az igazságszolgáltatás szégyenére, az igazságügyminiszteri tárcához került Cvetković, ez a szifilisztes niši cigány, a véres rezsim azon van, hogy a börtönökben kínhalállal gyorsan életüket veszítsék a politikai elítéltek.*”

Szifilisztes niši cigány? Szóval nem fővárosi, hanem csak Niš városbeli, emellett cigány, és ha már cigány, akkor nyilván szifilisztes? És ezt az emberi jogok védelmének ligája mondja?

Ma ezt már szinte mindenki ügyesebben csinálná. Az még elképzelhető (és nem is ritka), hogy politikai ellenfelek magukon nem veszik észre, amit a másik oldalon bírálnak. Például a korrupciót és annak megjelenési formáit olyan jelenségként látják és láttatják, mely csak a politikai ellenfél gátlástalanságából fakad, semmi köze a korhoz, az általános gazdasági helyzethez, a korrumpáló vállalatok megszokásaihoz, kísértésekhez, melyek a saját oldalunkig is elérnek. Esetleg odáig is elmehetnek még

a dolgok, hogy ki lesz mondva (vagy legalább sejtetve lesz), hogy a félreszeretkezés nem általános jelenség; ami oda vezet, az csak az urizáló populizmus, illetve a balliberális nemzetietlen multihajlam. De még ez a lendület sem visz el odáig, hogy mondjuk, egy rasszizmus ellen kiálló röpiratra oda legyen írva, hogy ez vagy az a rasszista politikus egy piszkos néger (vagy cigány).

A röpiratot vélhetően a Stojadinović–Korošec-kormány felé irányuló (talán nem alaptalan) utálat sodorta az emberi jogok zászlaja mögé. Innen a válóperes iratokba sodródott, majd ebbe a kéziratba, melyben a szerző arról okoskodik, hogy mi is a valóság.

Poštovani prijatelju,

Danas je već čitavom civilizovanom svetu poznato, da su robijašnice u Jugoslaviji prepune političkih osuđenika. Ali čitavom civilizovanom svetu, pa čak ni našoj javnosti, nije poznato, kakav varvaski režim vlada unutar memljivih zidova mnogobrojnih kazniona u J.

Tantalske muke, uzdasi, krici i samrtnički ropci tih prvoboraca za sve narodne slobode, vrlo teško izlaze izvan zidova robijašnica, jer protunarodna vlada finansijsko-klerikalno-begovska – Stojadinović-Korošćeva — ugušuje brutalnom silom svaku slobodu misli i štampe.

Sa dolaskom sifilističkog niškog ciganina Cvetkovića, na sramotu pravosuđa, na portfelj ministra pravde, krvavi režim u kaznionama ide za tim, da ubrzo poubija mučeničkom smrću sve političke osuđenike.

Dostavljajući Vam ovaj reprodukovani dopis jednog dela političkih osuđenika iz Vojvodine, apelujemo na Vaša čovekoljubiva osećanja, apelujemo na Vaš instinkt ka pravdi i slobodi, da učinite sledeće :

- 1) tražiti hitnu smenu krvnika Petrovića ;
- 2) tražiti potpunu amnestiju svih političkih osuđenika ; — I pozivamo Vas :

u istrajnu borbu za obaranje diktature
i za uspostavu demokratskih sloboda !

Liga za zaštitu prava čoveka, sekc. za Vojvodinu